

Jerzy Flaga

"Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku (w świetle wizytacji kościelnych)",
Stanisław K. Olczak, Lublin 1978 :
[recenzja]

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawnohistoryczny 23/1-2, 252-256

1980

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Już recenzent 1 tomu dzieła wyraził opinię, iż będzie ono najprawdopodobniej jedynym podręcznikiem w naszej literaturze kanonistycznej okresu posoborowego przed promulgacją nowego K.P.K.¹⁰ W ten sposób pozostanie zarejestrowany trwały ślad tego, co do prawa kanonicznego wniósł Sobór. Nie wystąpi zapewne ten aspekt — w takim stopniu — w podręcznikach ujmujących prawo przyszłego kodeksu.

Praca stanowi cenną pozycję fachową nie tylko dla studentów Seminarium Duchownych, dla których jest przeznaczona w pierwszym rzędzie, ale także dla duszpasterzy, pracowników diecezjalnych urzędów centralnych oraz tych wszystkich, których interesują nauki prawne a prawo kanoniczne szczególnie. Należy spodziewać się, że publikacja zostanie uważnie odnotowana nie tylko na forum rodzimym, lecz także w periodykach obcojęzycznych.

Ks. Wojciech Góralski

Stanisław K. Olczak, Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku (w świetle akt wizytacji kościelnych). Lublin 1978, s. 179.

Bezpośrednim bodźcem powstania pracy S. K. Olczaka były niewątpliwie sprzeczne opinie na temat rozwoju szkół parafialnych i ich liczby, zwłaszcza w XVII i XVIII stuleciu, wypowiedziane przez dotychczasową literaturę rodzimą. Niemal cała dawniejsza literatura dotycząca tego zagadnienia była zgodna, że liczba szkół parafialnych w Polsce nie była, mówiąc ogólnie, zbyt wysoka. Stanowisko takie reprezentowali zarówno autorzy, którzy zajmowali się stanem szkolnictwa parafialnego w XVII i XVIII w., jak też badacze, którzy analizowali je dla okresu Komisji Edukacji Narodowej¹. Zmianę poglądów wprowadziły w tym zakresie dopiero badania najnowsze, zwłaszcza prace: E. Wiśniowskiego poświęcona szkolnictwu parafialnemu

¹ J. Łukasiewicz, *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów do roku 1794*. T. 1—4, Poznań 1849—1851; tenże, *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi w dzisiejszym powiecie krotoszyńskim od najdawniejszych czasów aż po rok 1794*. T. 1—2, Poznań 1869—1875; tenże, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*. T. 1—2, Poznań 1858—1859; tenże, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*. T. 1—2, Poznań 1838; S. Kot, *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce w XVI—XVIII wieku*, Lwów 1912; E. Waschiński, *Das kirchliche Bildungswesen in Ermland, Westpreussen und Posen vom Beginn der Reformation bis 1773*. Bd 1, Breslau 1928; W. Ostrowski, *Wieszkie szkolnictwo parafialne na Śląsku w drugiej poł. XVII wieku (w świetle wizytacji kościelnych)*, Wrocław 1971; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773—1794*, Kraków 1921; T. Mizia, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław 1964.

w Wielkopolsce i Małopolsce w w. XVI oraz praca S. Litaka omawiająca szkolnictwo parafialne w Małopolsce w XVIII w.² Dokonanie tego było możliwe dzięki poszerzeniu i pełniejszemu wykorzystaniu bazy źródłowej. E. Wiśniowski wykorzystał dla Wielkopolski — *Liber beneficiorum* Łaskiego z lat 1511—1523, dla Małopolski zaś *Liber contributionum* diecezji krakowskiej z roku 1513, 1527 i 1539. S. Litak, obok akt wizytacji parafii, traktowanych dotychczas jako podstawowe źródło do tego typu badań wykorzystał dodatkowo tzw. Tabele Zaluskiego z lat 1748—1749, które zawierają dane dla ponad 750 parafii (na około 950 istniejących w tym czasie) w diecezji krakowskiej.

Stosunkowo kompletne i dobrze zachowane akta wizytacji parafii dla terenu diecezji poznańskiej — dla XVII i XVIII w. istnieje 31 ksiąg wizytacyjnych z różnych przekrojów czasowych — sprawiły, że terenem badawczym wybranym przez Autora stał się obszar wielkopolskiej części diecezji poznańskiej. Wybór o tyle słuszny, że obszar ten zajmował około 2/3 powierzchni całej Wielkopolski. W omawianym okresie należał do bardziej zurbanizowanych, znajdowało się na nim ponad 90 miast. Miał też dobrze rozwinięty przemysł i gospodarkę wiejską. Pod względem administracji kościelnej dzielił się na 3 archidiaconaty: poznański, w którego skład wchodziło 8 dekanatów liczących ok. 130 parafii, śremski również złożony z 8 dekanatów z ok. 140 parafiami oraz pszczyński obejmujący tylko 3 dekanaty z ok. 65 parafiami. W sumie było tu ponad 330 parafii. Podane liczby nie były stałe, ulegały pewnym wahaniom powodowanym w pierwszym okresie procesem przechodzenia parafii w ręce protestantów, a następnie stopniowego ich odzyskiwania przez katolików.

Na całość pracy składają się trzy rozdziały, z których pierwszy poświęcony jest analizie akt wizytacji jako źródła do badań nad szkolnictwem parafialnym, drugi — rozwojowi sieci szkół parafialnych i trzeci — nauczaniu i budynkom szkolnym. (Nawiasem mówiąc tytuł rozdziału III: organizacja szkolna jest nieco mylący, może on sugerować, iż chodzi w nim o strukturę organizacyjną szkolnictwa parafialnego omówioną w roz. II). Cenne dopełnienie pracy stanowią zamieszczone w tekście mapy, które ilustrują rozwój sieci szkół parafialnych oraz dwa aneksy: pierwszy zestawiający informacje o szkołach, drugi przedstawiający stan szkół w poszczególnych parafiach w omawianym dwuwieczu.

Niezależnie od przedstawionego zagadnienia podstawy źródłowej istniał jeszcze jeden powód, który sprawiał, że uzyskiwane przez poszczególnych autorów wyniki różniły się. Był nim sposób interpretacji danych zawartych w aktach wizytacji. Większość autorów wykorzy-

² E. Wiśniowski, *Sieć szkół parafialnych w Wielkopolsce i Małopolsce w początkach XVI w.*, Roczniki Humanistyczne T. 15: 1967 z. 2 s. 85—127; S. Litak, *Struktura i funkcje parafii w Polsce*. T. 2: *Wiek XVI—XVIII*, Kraków 1970 s. 259—481.

stując je zadawała się z reguły informacjami, które mówiły wprost o szkole i jej funkcjonowaniu. Tymczasem dla właściwej oceny tego zagadnienia konieczne jest uwzględnienie wszelkich danych pośrednich. Do ich wykrycia nieodzowna jest z kolei krytyczna analiza wizytacji jako źródła. S. Olczak świadom tych trudności wyszedł im na przeciw i poświęcił jeden rozdział pracy wyłącznie rozbirowi krytycznemu akt wizytacji. Przeprowadzona analiza miała pomóc w ustaleniu, w jakich przypadkach można mówić o faktycznym istnieniu szkół. Zdaniem Autora brak informacji o szkołach w opisach niektórych parafii u poszczególnych wizytatorów nie jest wcale równoznaczny z ich nieistnieniem. Luki, jakie istnieją w tym względzie w aktach wizytacji są wynikiem niedokładnego sporządzania raportów i pewnej swobody pozostawionej wizytatorom w sporządzaniu opisów, pomimo obowiązujących w tym zakresie instrukcji. Zdaniem Autora wszystkie stwierdzenia pozytywne o jakimkolwiek elemencie szkoły należy uznać jako świadectwo jej istnienia, o ile dodatkowe przesłanki zawarte w aktach wizytacji temu nie zaprzeczają. Takimi założeniami kierował się Olczak śledząc rozwój szkolnictwa parafialnego w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w XVII i XVIII wieku. Jest to czymś nowym w stosunku do wcześniejszych prac z tej dziedziny. Budzi zaufanie do ustaleń Autora zaprezentowanych w dwu pozostałych rozdziałach. To usprawiedliwia poniekąd fakt nie wykorzystania innych typów źródeł: akt miejskich czy parafialnych, których istnienia Autor był świadom. Wydaje się jednak, że o ile wolno było Autorowi tak postąpić, to uczynił to ze znaczną szkodą dla pracy. Niewielki artykuł o lubelskiej szkole parafialnej w XV w. jest wystarczającym dowodem, jak wiele informacji o szkołach mieszczą takie np. akta konsystorskie³. Nauczyciele i uczniowie bowiem podlegali sądownictwu kościelnemu, więc wszelkie zatargi i darowizny na ich rzecz były notowane w aktach konsystorskich. Ograniczenie podstawy źródłowej wyłącznie do akt wizytacyjnych sprawia, że wiele zagadnień, zwłaszcza poruszonych w roz. III zostało pozostawionych bez odpowiedzi.

Rozwój sieci szkół parafialnych rozpatruje Autor w czterech przekrojach chronologicznych: w 1 i 2-jej poł. w. XVII, w 1-jej poł. w. XVIII oraz w czasach Komisji Edukacji Narodowej. Okazuje się, że w Wielkopolsce sieć szkół parafialnych, szczególnie w w. XVIII była silniej rozwinięta aniżeli na pozostałych terenach Rzeczypospolitej. Przyczynę tego stanu należy upatrywać w wyższym poziomie gospodarczym miast i wsi regionu, większej prężności w procesie odradzania się do życia po zniszczeniach wojennych, a nade wszystko w widocznej rywalizacji katolików i innowierców, którzy na omawianym terenie posiadali wyjątkowo silne skupiska. Oprócz protestanckiej ludności miejscowej mogli tu również odegrać dużą rolę osadnicy przy-

³ W. Froch, *Lubelska szkoła parafialna w XV wieku*. Rocznik Lubelski. T. 9: 1966 s. 189—219.

byli z zewnątrz kraju. Odnosnie do procesu rozwojowego Olczak jednoznacznie ustalił, iż w 1-iej poł. XVII w. sieć szkół parafialnych była na badanym obszarze wcale gęsta, podobna do sieci niektórych terenów Małopolski z przełomu XVI i XVII w. Ponad 90% parafii posiadało szkoły. Wpływ na to zjawisko miało kilka czynników: ideologia ustępującego humanizmu, sprzyjające warunki materialne kraju, a przede wszystkim troska o stan oświaty ze strony Kościoła, troska spotęgowana po soborze Trydenckim pod wpływem szerzącego się protestantyzmu. Zmiany na niekorzyść, jakie się dokonały w Wielkopolsce nie nastąpiły — jak dotychczas utrzymywano — w wyniku wojen połowy XVII w., czy też zwycięstwa kontrreformacji, lecz nieco później, w w. XVIII, głównie jako konsekwencja trzeciej wojny północnej (1720—1721). Wskazuje na to m. in. znaczny spadek liczby budynków szkolnych, które uległy zapewne zniszczeniu podczas działań wojennych. Zmniejszenie to nie osiągnęło jednak takiego stopnia, jak to powszechnie przyjmowano; toteż i wzrost, jaki się tu dokonał pod wpływem prac KEN należy ocenić w nieco innych, chociaż nadal jeszcze ostatecznie nie znanych proporcjach.

Znając liczby szkół w poszczególnych przekrojach Autor postawił sobie dalsze pytanie, co się rozumiało w tym czasie przez szkołę parafialną. Próbę odpowiedzi na nie stanowi wzmiankowany już roz. III. Wynika z niego, że budynki szkolne nie zawsze służyły pierwotnemu celowi, niekiedy jednak mimo ich braku szkoła funkcjonowała. W większości parafii były one jednoizbowe, gdzie mieszkał nauczyciel i równocześnie odbywało się nauczanie dzieci. Największy udział w ich odbudowie po wspomnianych zniszczeniach wojennych z czasu 3-iej wojny północnej mieli mieszczanie. W XVII w. dominowali nauczyciele z zawodu, w w. XVIII funkcję tę w ogromnej większości przejęli organisci. Gros nauczycieli rekrutowało się ze stanów niższych ludności miejscowej lub okolicznej. W dekanatach bardziej wysuniętych na zachód i północ, być może, wywodzili się oni również spośród osadników przybyłych spoza granic kraju; niekiedy legitymowali się nawet protestanckim wyznaniem, chociaż tego rodzaju wypadki trafiają się rzadko. Dochody swoje czerpali nauczyciele zarówno z uprawy ziemi, jak też z opłat uiszczanych przez plebanów, magistrat i rodziców dzieci. Stan liczbowy uczniów osiągał różne granice, przy czym w XVII w. sytuacja przedstawiała się bardziej korzystnie niż w w. XVIII. Ze skąpych informacji przekazanych przez wizytatorów szkolnych KEN można wnosić, że liczba uczniów w niektórych miasteczkach Wielkopolski nie była niższa niż w Małopolsce. Do szkół uczęszczali przede wszystkim chłopcy. Wzmianki o dziewczętach pochodzą dopiero z XVIII w., szczególnie z 2-iej jego połowy. Uczono przede wszystkim czytania, pisania, początków arytmetyki, śpiewu, nauki moralnej opartej o zasady katechizmu oraz posługiwania w liturgii. Jak się wydaje KEN nie wniosła praktycznie większych zmian

w dziedzinie programu. Jej założenia teoretyczne będą realizowane dopiero w początkach w. XIX: w Księstwie Warszawskim przez Izbę Edukacyjną, zwaną od 1812 r. Dyрекcją Edukacyjną, na terenie zaboru pruskiego przez Towarzystwo Szkolne.

Niepodważalną wartością rozprawy S. Olczaka jest to, że należy ona do tych nielicznych prac, które ukazują proces rozwoju szkolnictwa parafialnego na jednym terenie w tak długim okresie.

Jerzy Flaga

Pio Fedele, Lezioni di diritto patrimoniale canonico, Roma 1977 (w sprzedaży w: Libreria Universitaria „Ricerche” Roma, via dei Liburni, 10—12), ss. 114, cena 5500 lirów włoskich.

Omawiana książka zawiera wykłady, które Pio Fedele, profesor zwyczajny prawa kanonicznego na Uniwersytecie Rzymskim, prowadził w r. 1977 na Wydziale Prawa Papieskiego Uniwersytetu Laterańskiego w Wiecznym Mieście. Ten podręcznik zadeedykował A. właśnie Uniwersytetowi Laterańskiemu, na którym przed 45 laty zdobył doktorat z prawa kanonicznego.

A. komentuje najpierw część szóstą trzeciej księgi Kodeksu, zatytułowaną *De bonis Ecclesiae temporalibus* (kann. 1495—1551), następnie część piątą tejże księgi, czyli *De beneficiis aliisque institutis ecclesiasticis non collegialibus* (kann. 1409—1494).

Całość została podzielona na 35 punktów. Nie wyodrębniono przypisów, natomiast cytacje źródeł, książek i artykułów umieszczono w samym tekście, w nawiasach.

Pozytywną cechą omawianego podręcznika do prawa majątkowego Kościoła jest uwzględnienie (choć częściowe) orzecznictwa rotalnego, a głównie prac Papieskiej Komisji do Reformy Kodeksu Prawa Kanonicznego, co nadaje książce pewien szerszy oddech.

Z drugiej strony łatwo zauważyć brak wzięcia pod uwagę nowszej literatury kanonistycznej w omawianym przedmiocie, oraz nowszego orzecznictwa Trybunałów Apostolskich.

A. zbyt dużo miejsca (prawie połowę pracy) poświęca sprawie beneficjów, podczas gdy ta instytucja w większości krajów już nie istnieje, a w projekcie nowego Kodeksu cała wspomniana część piąta trzeciej księgi (kann. 1409—1494) została zredukowana do jednego tylko kanonu, który brzmi następująco: „In regionibus ubi beneficia proprie dicta adhuc existunt, Episcoporum Conferentiarum est, opportunis normis cum Apostolica Sede concordatis et ab ea approbatis, huiusmodi beneficiorum regimen moderari, ea tamen lege ut ratio officii omnino praevaleat et reditus immo ipsa dos beneficiorum ad institutum de quo in can. 16, § 1 (paulatim) conferantur”; czyli w przyszłym prawie powszechnym przewiduje się faktyczne zniesienie systemu beneficjalnego.